

Джерела та література

1. Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова : в 2 т. – Париж: Издание редакции “Освобождения”, 1905 – Т. 1. – 376 с.
2. Письмо Н. И. Костомарова к издателю “Колокола”. С предисловием М. Драгоманова. – Женева: Издание “Громады”, 1885. – 13 с.
3. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / [за ред. Дейа О. І., Засенко О. Є., Лисенко О. Я.]. – К. : Наук. думка, 1970 – Т. 1. – 531 с.
4. Драгоманов М. П. Автобіографія / М. П. Драгоманов. – К. : Військова друкарня “Герольд”, 1917. – 59 с.
5. Головацький І. Драгоманов Михайло Петрович / І. Головацький // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів: НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2000. – Вип. 7. – С. 127-128.
6. Исторический песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К. :Типография М. П. Фрица, 1874 – Т. 1 – 336 с .
7. Нечкина М. В. Общество соединённых славян / М. В. Нечкина. – М. – Л. : Государственное издательство, 1927. – 244 с.
8. Багалій-Татарінова О. Справа Якова Драгоманова / О. Багалій-Татарінова // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – К., 1930. – Т. 2. – С. 155-159.
9. Иванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України / Р. П. Иванова. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 223 с.
10. Иванченко Р. П. Клятва / Р. П. Иванченко. – К.: Рад. Письменник, 1971. – 391 с.
11. Казьмирчук Г. Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П. Драгоманова / Г. Д. Казьмирчук // Вісн. Київ. ун-ту. Іст.-філ. науки. К., 1992. – Вип.6. – С. 15-19.
12. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття / А. М. Катренко, Ю. В. – К. : КВГІ, 1997. – 52 с .
13. Козуб Л. В. М. П. Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX століття в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Л. В. Козуб. – К., 2002. – 20 с.
14. Гермайзе Й. Рух декабристів і українство / Й. Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 25-38.

Волкова О. Ю. История тайных организаций в России в первой четверти XIX века в научном наследии Михаила Драгоманова.

В статье прослежены формирования научных взглядов Михаила Драгоманова. Выделены отдельные аспекты и направления исследования историка. На основе трудов Драгоманова, а также отдельных исследователей его социально-политического наследия, анализируются идеи ученого относительно самосознания украинцев в России. Определены программные документы тайных организаций, которые были доступны ученому. Прослеживается позиция ученого в отношении национальных движений Польши и Российской империи, четко разделяя тайные организации согласно деятельности.

Ключевые слова: Михаил Драгоманов, историк, национальный вопрос, декабристы, Российская империя, тайные организации.

Volkova O. Yu. The history of secret organizations in the first quarter of XIX century in the scientific heritage of Mykhailo Drahomanov

The article traces the formation of scientific views of Mykhailo Drahomanov. Specific aspects and directions of historians research work are distinguished. Based on the works of Dragomanov and individual researchers of the socio-political heritage, his ideas about consciousness of Ukrainians in Russia. Political documents of secret organizations that were available to the researcher are identified. The scientist's position is traced on the national movements in Poland and the Russian Empire, clearly dividing secret organizations in obedience to activity.

Keywords: Mykhailo Drahomanov, historian, the national question, the Decembrists, the Russian Empire, secret organizations.

УДК 930.255:281.9(477.75)"180/184"

Я. А. Івльса

**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ЩОДО ВІРОВЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТ
ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.**

Розглянуто архівні джерела з історії віровчення та діяльності лідерів духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії у першій половині XIX ст. Охарактеризовано представлення документів у фондах українських і російських архівосховищ, простежено документальну та нарративну складові комплексу джерел, розкрито його репрезентативність, новизну та повноту, виявлені інформаційні можливості для реконструкції вчення та діяльності лідерів духоборської, молоканської та скопцевої сект Таврійської губернії.

Ключові слова: архівне джерело, документ, віровчення, секта, духобори, молокани, скопці, Таврійська губернія.

Історія православних сектантів, громади яких компактно проживали у першій половині XIX ст. на території Таврійської губернії, є недостатньо дослідженою в сучасній науковій літературі. Ще менше відомо про їхнє віровчення, яке є дуже цікавим і складним явищем. Важливість вчення в житті представників сект складно переоцінити. Його головними носіями і розповсюджувачами були лідери громад, завдяки діяльності яких секти постійно поширювалися. Розтлумачуючи вчення, лідери підвищували свій авторитет, що сприяло

поширенню сект на території Таврійської губернії. Важливою умовою дослідження віровчення православних сектантів є залучення архівних джерел. Ці документи дають уявлення про організаційні засади сект, їх внутрішній устрій і перспективи розвитку.

На жаль, спеціально архівні джерела з історії таврійських духоборів, молокан і скопців істориками і джерелознавцями не вивчалися. Натомість маємо публікацію духоборських релігійних текстів під назвою "Животна книга" [1], яку було видано на початку ХХ ст. В.Д. Бонч-Бруєвичем. Автори численної місіонерської літератури не залучали архівних джерел, маючи здебільшого пропагандистські наміри. Дещо більше уваги власне віровченню православних сект на теренах України приділяли сучасні дослідники Л.М. Шугаєва [2], Т.В. Нагорна [3], І.І. Лиман [4] та ін.

Метою розвідки є окреслення кола архівних джерел з історії віровчення духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії у першій половині ХІХ ст., виявлення їхніх особливостей та інформаційних можливостей.

Справи щодо діяльності лідерів духоборів, молокан і скопців у Таврійській губернії та їхнього віровчення зосереджені в фондах чотирьох архівів України та Росії: ДААРК, ДАОО, ДАРФ і РДІА. Загалом таких справ виявлено понад 30, у їхньому складі переважає справочинна та судово-слідча документація. Також відомості про віровчення можна зустріти в справах щодо переселень сектантів, їхнього правового статусу тощо.

Як відомо, історія православних сект у Таврійській губернії розпочалася з ХІХ ст. З першими поселенцями – духоборами – прибув на Молочні води їхній тамбовський ватажок С. Капустін, який одразу ж розгорнув широку діяльність щодо проповіді свого вчення. Він і залишився одним з найбільш впливових духоборів у Таврійській губернії. Дещо пізніше починають прибувати до Таврійської губернії й молокани, які також мали своїх лідерів. Найвідомішими з них були проповідники з тамбовських молокан Т. та Є. Уклеїни, які на початку 1830-х рр. активно пропагували у Таврії своє вчення. У 1850-х рр. там також проповідували молоканство К. Попов і його помічник М. Лепьохін. З ім'ям лідерів пов'язані не лише активні дії щодо поширення вчення та залучення до сект нових членів, а й намагання втілити в життя основні положення віровчення (наприклад, С. Капустін заснував у духоборів громаду комуністичного типу).

Щодо віровчення духоборів виявлено 8 справ: у ДААРК – 2, у ДАОО – 4, по 1 – у ДАРФ і РДІА. Важливими є документи фонду Таврійського губернського правління ДААРК, які розкривають залучення С. Капустіним нових людей до секти та реакцію на це влади. Так, у травні 1815 р. Мелітопольський нижній земський суд рапортував Таврійському губернатору про перехід у духоборство двох селян. З донесень повітових священиків Катеринославському єпископу Іову відомо, що поширення секти активізувалося завдяки діяльності С. Капустіна. Ефективним заходом протидії цьому процесу Іов вважав заслання лідера, з чим погодився і Мелітопольський повітовий суд [5, арк. 1-6 зв.]. За свої дії Капустін у липні 1816 р. опинився в Оріхівській в'язниці, де пробув п'ять днів і за проханням духоборів був випущений на поруки, а його справа потрапила до створеної за наказом імператора комісії для розгляду та ліквідації зловживань по губернії [5, арк. 36-36 зв., 39, 48-48 зв.]. Але вже в серпні 1816 р. Капустін знову почав проповідувати [6, арк. 2-3 зв.]. З його ім'ям сучасники пов'язували також скоєння масових злочинів, що визвало посилення уваги влади до духоборів наприкінці першої половини ХІХ ст.

Інформацію стосовно вчення духоборів містять і чотири німецько- та російськомовні історичні записки про духоборів 1836 р. [7-10], записка "Глас искренности по делу о духоборцах" сенатора Лопухіна [11] і викладення обрядів секти духобором К. Болотіним [12]. Ці джерела мають здебільшого комплексний характер і, поряд з даними щодо віровчення, надають дані щодо всього часу існування секти на Молочних водах. Змістовними є записки меноніта Й. Корніса з детальними відомостями про вчення мелітопольських духоборів [8]. Подавши короткий опис секти, автор виклав догматику й обряди, розкрив походження, навіть молитви і псалми зі своїми коментарями. Він указав на застій у секті, моральну деградацію багатьох її членів, що стало стимулом для переходу значної частини духоборів у православ'я. Наприкінці він дійшов висновку, що духобори – це народ без релігії [8, арк. 15 зв.].

Віровчення молокан описують 10 справ: 3 зберігається в ДААРК, 6 – в ДАОО і ще 1 – в РДІА. Найбільш ранні документи містяться у фонді Таврійського губернського правління ДААРК і характеризують поширення секти у губернії в 1831 рр. Т. та Є. Уклеїнами. Ще в 1830 р. під час слідства над ними Уклеїни переселилися з Тамбовської губернії до Таврійської, де продовжили проповідувати. За це вони отримали по 30 ударів батогами, а надалі зобов'язалися не поширювати секту в цьому краї [13, арк. 1-5 зв., 8].

Дещо пізніше, у 1833 р. таврійські молокани, як свідчать численні публікації ХІХ ст., вдаються до пророцтва кінця світу, що вказує на ідейне бродіння в секті та відсутність сильного лідера. Зокрема, у фонді канцелярії Таврійського губернатора міститься прохання мелітопольських селянок, з якого відомо, що їхні чоловіки утримувалися під вартою. При розгляді обставин справи з'ясувалося, що чоловіки проповідували близький кінець світу, за що й були взяті під варту й невдовзі покарані [14, арк. 9-9 зв.].

Більш змістовними в ДААРК є справочинні документи більш пізнього періоду. Так, з донесення керуючого Таврійською палатою державного майна відомо, що у 1854 р. у Нововасилівці проповідував молоканство К. Попов. Для зміцнення свого авторитету він проводив збори, що примусило місцеву владу відправити К. Попова і його помічника М. Лепьохіна у віддалений монастир для наставляння (документи з цього приводу зберігаються й у РДІА [15]). Для остаточного вирішення справи Бердянський земський справник отримав завдання таємно зібрати дані щодо К. Попова [16, арк. 1-1 зв., 3-3 зв.]. Рапортом від 23 грудня 1854 р. він повідомив губернатору, що сектант був лідером тамбовської течії молокан і роз'яснював їм Св. Письмо. Молокани розчарувалися у своєму лідері, оскільки він став пихатим і гордовитим, однак не казали правду, побоюючись помсти. Справник указав на марність усіх вжитих заходів і запропонував

заслати лідера до Закавказзя [16, арк. 5-7 зв.]. Думки К. Попова також розкриває рапорт Мелітопольського благочинного П. Под'якова, де він повідомляв, що проповідь К. Попова ґрунтувалася на твердженні, що сам Бог наслав французів, англійців і турок для захисту молокан від переслідувань. При цьому не треба було молитися за царя-сатану, а навпаки – молитися за тих, хто не обмежував свободу молокан. Такі сміливі думки лідера викликали моментальну реакцію влади: серед молокан належало провести наставлення та охрестити дітей у сім'ях з православними членами [16, арк. 24-25]. Також відомості були зібрані й серед молокан с. Астраханка. Зокрема, священик Павловський рапортом від 6 березня 1857 р. зі свідченнями молокан повідомляв, що К. Попов видавав себе за пророка. За його словами, Росія розпочала Кримську війну “за дощечку” (ікону), а французи й англійці мали на меті позбавлення молокан від рабства і впровадження єдиної молоканської віри. Незабаром молоканам було оголошено повеління імператора: без проведення слідства переселити лідерів секти Попова і Лепьохіна з сім'ями до Східного Сибіру і встановити над ними суворий нагляд [16, арк. 32-33 зв., 61-61 зв.].

Джерела ДАОО щодо вчення молокан представлені неопублікованими записками про таврійських молокан Й. Корніса, датованими 1839-1842 та 1844 рр. [17-21] і рукописом про молокан А. Скальковського [22]. Ці невеликі за обсягом джерела містять загальні дані щодо віровчення сектантів. Й Корніс, крім детального аналізу вчення молокан, подав і короткі відомості щодо появи і діяльності їх у Таврійській губернії впродовж 1820-1830-х рр. Рукопис А. Скальковського, вочевидь, був своєрідним нарисом з історії таврійських молокан, який він використав для подальших публікацій.

Документи щодо віровчення скопців виявлені в найбільшій кількості – 12: з них 11 справ зберігається в ДААРК, а лише 1 – в ДАОО. Вони розкривають наявність серед сектантів оскоплених, а також їхню чисельність і особливості проведення операції. Так, Мелітопольський справник рапортом від 2 березня 1832 р. повідомляв губернатору, що в с. Попівка виявлено 35 скопців, майже стільки ж проживало в хуторі Очереватові, а оскоплених було лише 9. За свідченнями скопців, вони утримувалися від споживання м'яса та здійснення ставених контактів, задля виконання останнього деякі з них скопилися (чоловіки – “відрізанням нижньої частини дітородних уд”, а жінки – “підрізанням під судинами грудей”) [23, арк. 1-1 зв., 4]. Дані щодо вчення скопців подає і рапорт Дніпровського справника від 22 січня 1840 р.: у Малій Знаменці налічувалося 30 скопців, які дотримувалися православних обрядів, не були оскопленими (хоча й по 19 років не мали дітей), вночі збиралися для співу псалмів і мали шрами на руках [24, арк. 1-1 зв.].

Більш докладну інформацію щодо віровчення скопців надає рапорт Бердянського повітового стряпчого Таврійському прокурору від 29 грудня 1846 р. [25, арк. 4-7]. У ньому вказувалося, що скопці вживали в їжу лише молочні продукти та рибу; рідко відвідували церкву, однак додержувалися православних обрядів; на свої богослужіння вдягали чистий одяг, зокрема довгі сорочки поверх штанів; під час співу молитов плескали себе долонями по стегнам тощо. На обмеження скопців у їжі вказував і рапорт Мелітопольського стряпчого від 14 червня 1854 р. [26, арк. 5-6 зв.]. Іноді документи вказували на таємний характер секти, що спонукало скопців іноді відходити від вчення. Так, скопець с. Попівка Ф. Кривунь, обраний сотським, почав вживати м'ясну їжу та горілку, аби не викрити себе [27, арк. 1-4 зв.].

Крім рапортів таврійських чиновників, важливу групу документів щодо віровчення скопців складають матеріали слідства над ними. Надзвичайно інформативними в цьому плані є свідчення скопця З. Іванова (1843 р.), де йдеться про вчення скопців, їхні радіння, наведені тексти молитов і пісень тощо [28, арк. 13-32; 29, арк. 27-30]. Зазвичай більшість сектантів у своїх свідченнях наголошували на добровільному і самостійному оскопленні з метою “духовного спасіння” [30, арк. 1 зв.-2; 31, арк. 4]. Часто скопці приховували факт оскоплення навіть від членів своєї сім'ї (так, дружина скопця Тарасова лише після одруження дізналася про оскоплення чоловіка [32, арк. 20 зв.]). Важливими документами у цій групі справ є копії медичних актів з оглядом скопців для встановлення факту їх оскоплення. Вони описують фізіологію проведення операції, стан здоров'я оскопленого та ін. Так, копія акту від 19 листопада 1849 р. детально описує стан 60-річного скопця [28, арк. 83-85 зв.]. Увагу віровченню скопців приділяла й церковна влада. У липні 1851 р. Херсонський і Таврійський архієпископ Інокентій повідомляв Таврійському губернатору про виявлення скопців у Мелітопольському повіті, вказавши на способи (два – для чоловіків і три – для жінок) і недавній час оскоплення, вік скопців (16-60 років) [31, арк. 1-2].

Важливими щодо віровчення скопців є дві справи більш пізнього часу (1864-1865, 1875 рр.), що зберігаються у фонді канцелярії Таврійського губернатора [33-34]. Вони присвячені виявленню скопців у губернії та містять їхні письмові свідчення і рапорти Мелітопольського справника та Штаб-офіцера корпусу жандармів у губернії. Загалом ці документи дуже докладно висвітлюють історію скопців другої чверті XIX ст., надають дані щодо їхнього вчення, богослужінь, наводять тексти молитов, пісень тощо.

Відомості щодо місць богослужінь духовборів і молокан надають рапорти повітових чиновників щодо розкольніцьких молитовень. Так, у с. Терпіння духовбори по неділям збиралися у Сирітському будинку для співу псалмів, молокани ж молилися в домах своїх однодумців [35, арк. 16].

Таким чином, архівні джерела дозволяють виявити реальне ставлення сектантів до влади, що різниться від офіційно задекларованої сектантами концепції лояльного відношення. Неприязне ставлення їх до влади і заклики лідерів постати на боротьбу з імператором допомагають зрозуміти реальну картину буття сектантів. Це також дозволяє з'ясувати підґрунтя негативного відношення влади до них, що виявилось у створенні відповідних документів.

Джерела та література

1. Животная книга духоборцев / [собр. и запис. В. Д. Бонч-Бруевич] // Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола / [под ред. В. Д. Бонч-Бруевича]. – СПб. : Типография Б. М. Вольфа, 1909. – Вып. 2. – 327 с.
2. Шугаева Л. М. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації / Л. М. Шугаева. – Рівне : Видавець О. М. Зень, 2007. – 320 с.
3. Нагорна Т. В. Духовні християни в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Нагорна Тамара Віталіївна. – Запоріжжя, 2007. – 243 с.
4. Лиман І. І. До питання про зв'язок вірувань та обрядовості духоборів та запорозького козацтва / І. І. Лиман // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали між нар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя : Тандем-У, 1997. – С. 47-52.
5. Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК), ф. 27, оп. 1, спр. 1574, 50 арк.
6. ДААРК, ф. 27, оп. 1, спр. 1647, 35 арк.
7. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 89, оп. 1, спр. 385, 3 арк.
8. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 392, 17 арк.
9. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 396, 11 арк.
10. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 400, 46 арк.
11. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 797, оп. 87, спр. 33, 9 арк.
12. Державний архів Російської Федерації, ф. 826, оп. 1, спр. 849, 8 арк.
13. ДААРК, ф. 27, оп. 1, спр. 3376, 10 арк.
14. ДААРК, ф. 26, оп. 1, спр. 10110, 14 арк.
15. РДІА, ф. 381, оп. 44, спр. 23654, 95 арк.
16. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 1440, 152 арк.
17. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 548, 18 арк.
18. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 662, 5 арк.
19. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 791, 3 арк.
20. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 853, 16 арк.
21. ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 1053, 3 арк.
22. ДАОО, ф. 147, оп. 1, спр. 32, 1 арк.
23. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 419, 34 арк.
24. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 807, 16 арк.
25. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 1058, 27 арк.
26. ДААРК, ф. 27, оп. 1, спр. 6438, 8 арк.
27. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 1182, 6 арк.
28. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 922, 135 арк.
29. ДАОО, ф. 1, оп. 166, спр. 33, 103 арк.
30. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 964, 4 арк.
31. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 1310, 11 арк.
32. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 963, 24 арк.
33. ДААРК, ф. 26, оп. 2, спр. 842, 3 арк.
34. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 2119, 314 арк.
35. ДААРК, ф. 26, оп. 4, спр. 219, 18 арк.

Ивлева Я. А. Архивные источники по вероучению православных сект Таврической губернии в первой половине XIX в.

Рассмотрены архивные источники по истории вероучения и деятельности лидеров духоборов, молокан и скопцов Таврической губернии в первой половине XIX в. Охарактеризовано представление документов в фондах украинских и российских архивов, прослежены документальная и нарративная составляющие комплекса источников, раскрыты репрезентативность, новизна и полнота, выявлены информационные возможности для реконструкции учения и деятельности лидеров духоборческой, молоканской и скопецкой сект Таврической губернии.

Ключевые слова: архивный источник, документ, вероучение, секта, духоборы, молокане, скопцы, Таврическая губерния.

Ivleva Ya. A. Archival sources on dogma of the Orthodox sects of Taurian province in the first half of the XIX century

Archival sources on the history of dogma and activities of the leaders of the the Doukhobors, the Molokans and the Scopets of Taurian province in the first half of the XIX century are considered. The collection of documents in funds of the Ukrainian and Russian archives is characterized, documentary and narrative components of a complex of sources are tracked, their representativeness, novelty and completeness are disclosed, information opportunities for the reconstruction of dogma and activity of leaders of the Doukhobor, the Molokans and the Skopets of the Taurian province are revealed.

Keywords: archival source, document, dogma, the sect, the Doukhobors, the Molokans, the Scopets, Taurian province.